

GÖMBÖC: Az igazi Kelj Fel Jancsi

Kurusa Árpád

Szegedi Tudományegyetem
TTIK, Bolyai Intézet, Geometriai Tanszék
<http://www.math.u-szeged.hu/tagok/kurusa>

Szeged, 2012. szeptember 28.

Kutatók Éjszakája

Amiről szó lesz

- 1 **Kelj Fel Jancsi megismerése**
  - Jancsi tulajdonságai és trükkje
  - Hüp-hüp-hüp, Jancsi-trükk!
- 2 **Mono-statikus homogén konvex testek**
  - Mono- és mono-mono-statikusság
  - Síkban nincs mono-statikusság!
  - Térben van mono-mono-statikusság is!
  - Természetben mindkettő előfordul

Kelj Fel Jancsi tulajdonságai

A Kelj Fel Jancsinak (innenről egyszerűen *Jancsinak*) vízszintes síkon (például asztal lapon)

- *egyetlen stabil egyensúlyi helyzete* van (ahogy a képen),
- *egyetlen instabil egyensúlyi helyzete* van (fordítva, mint a képen),

A *Jancsi* éppen ezek miatt érdekes játék, hiszen egyensúlyi helyzeteiben bármilyen kis mozgási energiát kapva vagy egyensúlytalan helyzeteiben magára hagyva a stabil egyensúlyi helyzetébe mozog, vagyis *mindig felkel*.

A *Jancsi* trükkje az, hogy a stabil helyzetbeli legalsó pontja (a *kék rész*)

- egy *gömbsapka*,
- ami jóval *súlyosabb* mint a többi része.

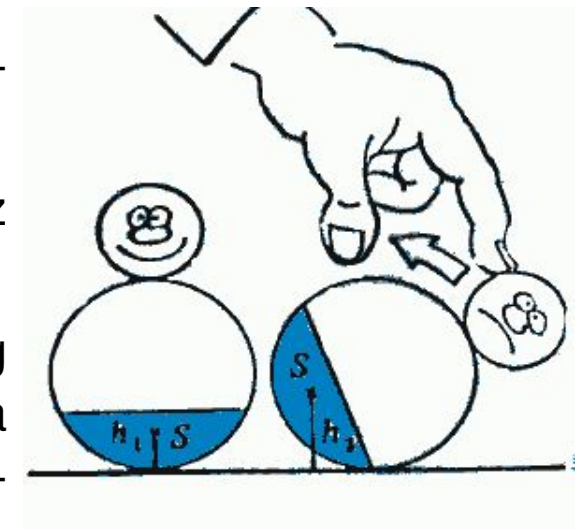
Amitől a Jancsi felkel

Nyugalomban lévő test *egyensúlyban* van, ha a *tömegközéppontja* az *alátámasztási pontján* átmenő függőleges vonalra esik. Ez a helyzete

- *stabil*, ha bármely irányú csekély kimozdítás hatására *emelkedik a tömegközéppont*, és
- *instabil*, ha valamely irányú kis kimozdítás hatására *nem emelkedik a tömegközéppont*, hiszen kimozdítása miatt *rendre nő* illetve *csökken* a helyzeti energiája.

A *Jancsi* alsó részének súlya jóval nagyobb minden többi része összesített súlyánál, ezért a *tömegközéppontja* a *kék gömbsapka* szimmetria-tengelyén, a sapka gömbölyű részéhez közel esik.

- Egyensúlyi helyzeteinek *alátámasztási pontjai* ezért csak felületeként a szimmetria-tengellyel vett metszetei lehetnek.
- Az a *stabil* egyensúlyi helyzet, amelynél a tömegközéppont az alátámasztási ponthoz közelebb van, míg a másik *instabil*.
- Általában a *Jancsi* helyzeti és mozgási energiája mindaddig egymásba alakulgat, ameddig a *Jancsi* nem kerül nyugalomba a stabil egyensúlyi helyzetében. A *Jancsi* mechanikai energiáját a gördülési súrlódás fogyasztja, így ez be fog következni.

(Elvben a Jancsi kaphatna pont akkora mozgási energiát, amely az instabil helyzetébe lökné ...)

Jancsi trükkjét hasznosító eszközök

Mobil telefon

Fogkefe

Kötéltánc

Kínai szobrászat

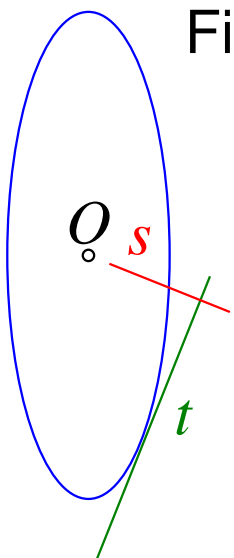

Játék

Vitorlázás

Észrevételek és egy tétel

Figyeljük meg, hogy

- ha egy tárgy egy vízszintes lapon van, akkor a lap a tárgy egy érintő síkjában van,
- egy tárgy tömegközéppontja mindig a konvex burkának belsejében van, ezért a tömegközéppontjának a konvex burok minden érintőjétől mért távolsága pozitív,
- a tömegközéppont s távolsága egy adott irányban lévő és arra merőleges érintőtől az irány folytonos függvénye, és
- mivel az irányok halmaza *kompakt*, és kompakt halmazon folytonos függvény felveszi szélsőértékeit, az s függvény felveszi legkisebb és legnagyobb értékét.

Tétel. *Ha egy tárgy konvex burka nem gömb, akkor van legalább egy stabil és egy instabil egyensúlyi helyzete.*

Bizonyítás. Ha egy tárgy s függvénye nem konstans, akkor az s függvénynek van minimum- és maximum-helye. Ha ezeket az irányokat a tárgyhoz rögzítjük és úgy tesszük a tárgyat egy vízszintes síkra, hogy az előbbi vagy utóbbi merőleges legyen a síkra, akkor az előbbi esetben stabil, az utóbbi esetben pedig instabil helyzetbe kerül a tárgy. Elég tehát belátni, hogy az s függvény akkor és csak akkor konstans, ha a tárgy konvex burka gömb, tömegközéppontja pedig annak középpontja. Indirekt eljárással ez könnyen *igazolható*. ■

A fogalom és a probléma

Definíció. Egy tárgyat *mono-statikusnak* hívunk, ha vízszintes síkon egyetlen stabil egyensúlyi helyzete van. *Mono-mono-statikusnak* nevezzük, instabil egyensúlyi helyzete is csak egy van.

A *Jancsi* tehát egy mono-mono-statikus tárgy, mely igazolja, hogy a tételünkben szereplő becslésben egyenlőség is lehetséges. *Jancsi* konstrukciója és tételünk bizonyítása alapján további mono-mono-statikus tárgyak készíthetők úgy, hogy egy szigorúan konvex testben a tömeget úgy osztjuk el, hogy a tömegközéppontnak az érintőktől vett távolsága pontosan egy-egy érintőnél legyen minimális, illetve maximális.

Kérdés. Van olyan egyenletes súlyeloszlású (*homogén*) konvex tárgy, amelynek csak egy stabil és csak egy instabil egyensúlyi helyzete van?

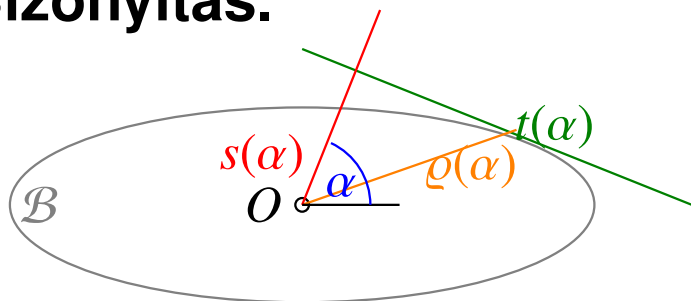
Jancsi trükkje erre nem válaszol, de a „szokásos” tárgyak közt sem találunk választ, hiszen a téglának 6 stabil és 8 instabil, a hengernek 2 stabil és ∞ instabil, a kúpoknak legalább 2 instabil egyensúlyi helyzete van, stb. stb. stb..

Síkbeli konvex tartományok egyensúlyi helyzetei I

Tétel. (Domokos–Papadopoulos–Ruina, 1994).

Minden körlaptól különböző konvex síktartománynak legalább két stabil egyensúlyi helyzete van.

Bizonyítás.

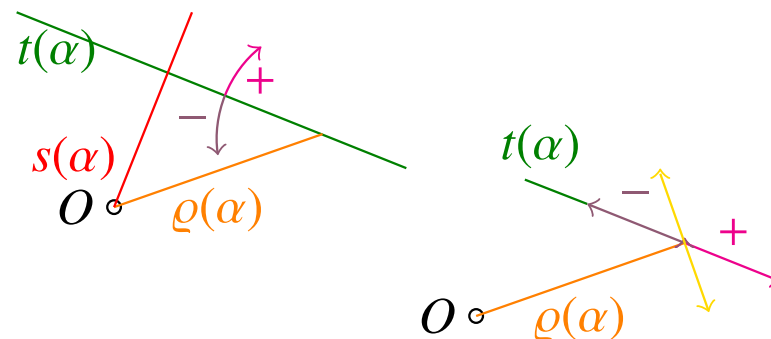

Tekintsük az O tömegközéppontnak a $\mathcal{B}$ tartomány érintőtől mért távolságát, mint a $t(\alpha)$ érintő $(\cos \alpha, \sin \alpha)$ normálisának $\alpha \mapsto s(\alpha)$ függvényét. Legyen továbbá $\varrho(\alpha)$ a normális talppontjához a $t(\alpha)$ érintőn legközelebbi érintési pont távolsága az O ponttól.

Ha $\varrho(\alpha)$ a ϱ (lokális) szélsőértéke, akkor a $t(\alpha)$ érintő merőleges az O pontból az érintési pontba húzott egyenesre, tehát $s(\alpha) = \varrho(\alpha)$.

Ha $s(\alpha)$ az s (lokális) szélsőértéke, akkor a $t(\alpha)$ érintő a normális talppontjában érinti a $\mathcal{B}$ tartományt, tehát $\varrho(\alpha) = s(\alpha)$.

Ebből következik, hogy ha α az s -nek akkor és csak akkor szélsőérték-helye, ha ϱ -nak is szélsőérték-helye.

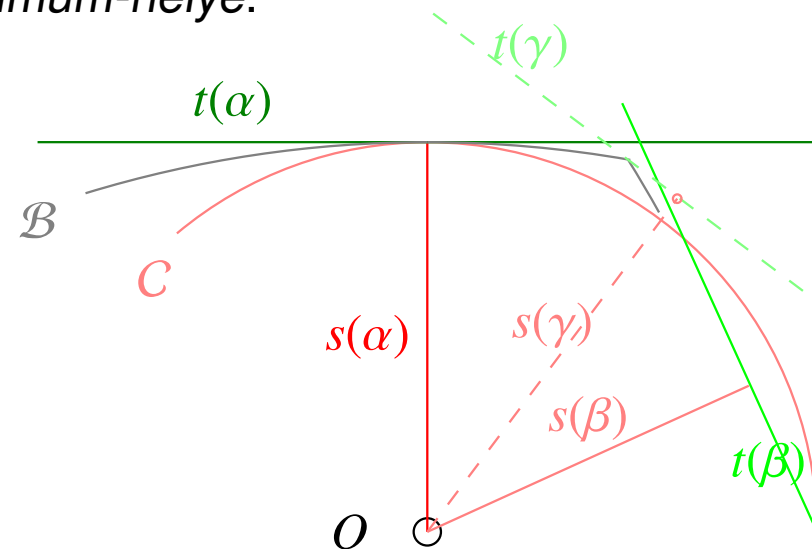
Síkbeli konvex tartományok egyensúlyi helyzetei II

Sőt, mivel $s(\alpha) \leq \varrho(\alpha)$ minden α esetén érvényes, azt kaptuk, hogy

- ha α a ϱ maximum-helye, akkor az s -nek is maximum-helye,
- ha α az s minimum-helye, akkor a ϱ -nak is minimum-helye.

Lehet egy α az s -nek maximum-, a ϱ -nak minimum-helye? Tételezzük fel, hogy ez a helyzet.

- Mivel $\varrho(\alpha)$ minimális és $\mathcal{B}$ konvex, a $t(\alpha)$ érintési pontjának közelében $\mathcal{B}$ határa a $t(\alpha)$ és az O középpontú, $\varrho(\alpha)$ sugarú C kör közé esik.
- Mivel $s(\alpha)$ maximális, az α -hoz elég közeli minden β esetén a $t(\beta)$ érintő metszi a C -t.

Ugyanakkor, ha $\gamma \in (\beta, \alpha)$, akkor a $t(\gamma)$ érintő csak a $t(\beta)$, $t(\alpha)$ érintők és a C kör közötti pontjaiban érintheti a $\mathcal{B}$ tartományt, ami lehetetlenné teszi, hogy $t(\gamma)$ messe a C kört. Ez az ellentmondás igazolja, hogy ha α az s -nek maximum-helye, akkor a ϱ -nak is maximum-helye. Korábbi következtetésünk alapján pedig kimondhatjuk, hogy

a ϱ ugyanott és ugyanolyan szélsőértékekkel rendelkezik, mint s .

Síkbeli konvex tartományok egyensúlyi helyzetei III

Tegyük fel innentől, hogy

az s függvénynek a $[-\pi, \pi)$ intervallumban egyetlen minimum-helye $\alpha_{\min}$.

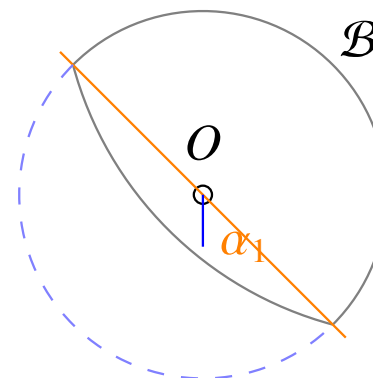
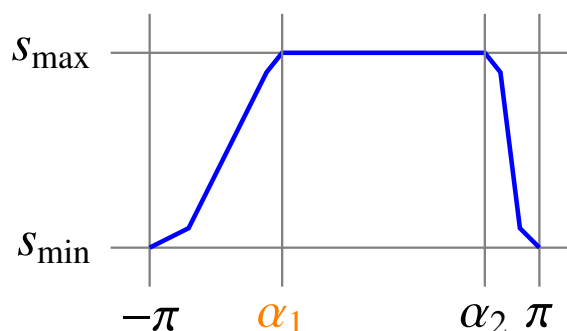
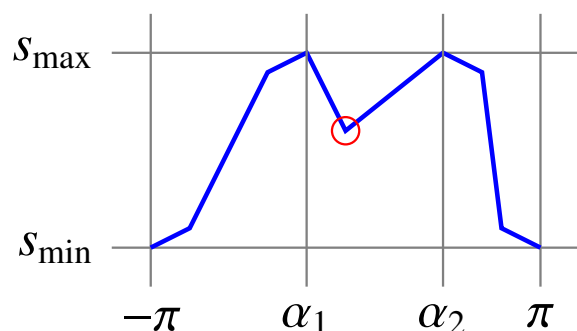
valamint tegyük fel az x -tengely választása miatt éppen $\alpha_{\min} = -\pi$.

Mivel az s folytonosan függ az α szögtől és 2π -periodikus, s rendelkezik maximum-hellyel is a $[-\pi, \pi)$ intervallumban. Legyen $s_{\max}$ és $s_{\min}$ az s legnagyobb és legkisebb értéke.

Tegyük fel, hogy s a $[-\pi, \pi)$ intervallum $\alpha_1 \leq \alpha_2$ pontjaiban is felveszi az $s_{\max}$ értéket.

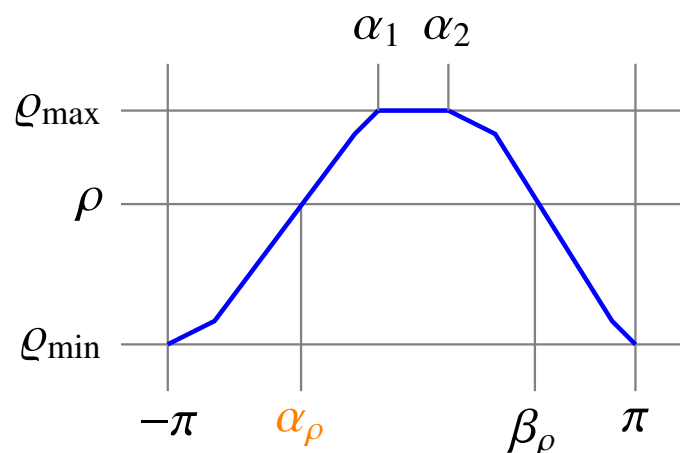
Minthogy az s -nek csak egy minimum-helye van, az $[\alpha_1, \alpha_2]$ intervallumon nem lehet újra minimum-hely, ezért s az $[\alpha_1, \alpha_2]$ intervallumon konstans $s_{\max}$ értékű.

Tegyük fel, hogy $\pi \leq \alpha_2 - \alpha_1$. Ekkor az x -tengellyel α_1 szöget bezáró ℓ egyenes felső félsíkjának metszete a $\mathcal{B}$ tartománnyal egy $\varrho_{\max} = s_{\max}$ sugarú félkörlap, míg az alsó félsíkjának $\mathcal{B}$ -vel vett metszete e félkörlap másik fele által lefedett, mert ϱ azon a részen sem lehet nagyobb, mint $\varrho_{\max}$, de a $\varrho(-\pi) = \varrho(\alpha_{\min}) = s_{\min} = \varrho_{\min}$ érték annál biztosan kisebb.

Síkbeli konvex tartományok egyensúlyi helyzetei IV

Tehát $\alpha_2 - \alpha_1 < \pi$, és így az s függvény a $[-\pi, \pi]$ intervallumon azzal írható le, hogy a $[-\pi, \alpha_1]$ intervallumon szigorúan monoton növekedő, az $[\alpha_1, \alpha_2]$ (esetleg egyetlen pontot tartalmazó) intervallumon konstans $s_{\max}$ értékű, az $[\alpha_2, \pi]$ intervallumon pedig szigorúan monoton fogyó, valamint $s(\pm\pi) = s_{\min}$.

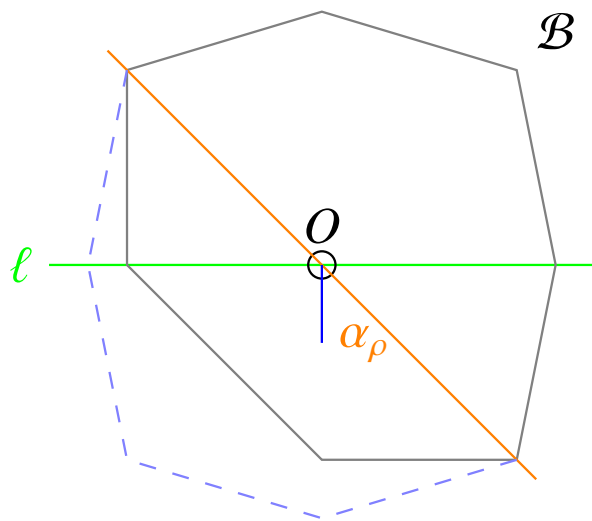

Minthogy ϱ ugyanott és ugyanolyan szélsőértékekkel rendelkezik, mint s , a ϱ függvény ugyanazokkal a jellemzőkkel rendelkezik, mint s , amiért ϱ grafikonja az α -tengellyel párhuzamos minden egyenest pontosan két pontban metsz, melynek a ϱ -tengellyel vett ρ metszete az $(\varrho_{\min}, \varrho_{\max})$ intervallumba esik. Jelölje ezen metszetek abszcisszáját $\alpha_\rho < \beta_\rho$.

Tekintsük azt az $f: [\varrho_{\min}, \varrho_{\max}] \rightarrow \mathbb{R}$ függvényt, melyre $f(\rho) = \beta_\rho - \alpha_\rho$. Világos, hogy f folytonos, $f(\varrho_{\min}) = 2\pi$ és $f(\varrho_{\max}) = \alpha_2 - \alpha_1 < \pi$. Folytonos függvény Darboux-tulajdonságú, ezért létezik olyan $\rho \in (\varrho_{\min}, \varrho_{\max})$, melyre $f(\rho) = \pi$.

Ez azt jelenti, hogy az x -tengellyel α_ρ szöget bezáró ℓ_0 egyenes olyan, hogy minden az O tömegközépponton átmenő ℓ egyenes a $\mathcal{B}$ tartományt az ℓ_0 felső félsíkjában hosszabb szakaszban metszi, mint az ℓ_0 alsó félsíkjában.

Síkbeli konvex tartományok egyensúlyi helyzetei V

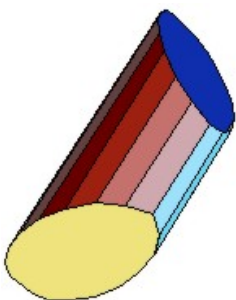
Eszerint a $\mathcal{B}$ tartomány és az ℓ_0 felső félsíkja metszétének az O tömegközéppontra vett középpontos tükörképe lefedi a $\mathcal{B}$ tartomány és az ℓ_0 alsó félsíkja metszetét, mégpedig úgy, hogy biztosan vannak a tükörképnek olyan pontjai, melyek nem esnek $\mathcal{B}$ -be, mert

$$\varrho(-\pi) = \varrho(\alpha_{\min}) = s_{\min} = \varrho_{\min} < \varrho_{\max}.$$

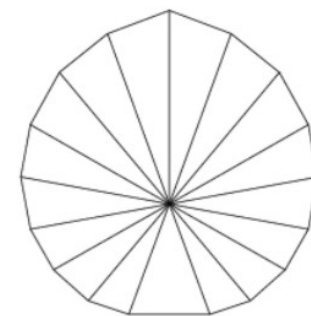
Ez ellentmond annak, hogy O a tömegközéppont, és az tétel igazolást nyert. ■

Mono-statikus konvex poliéderek I

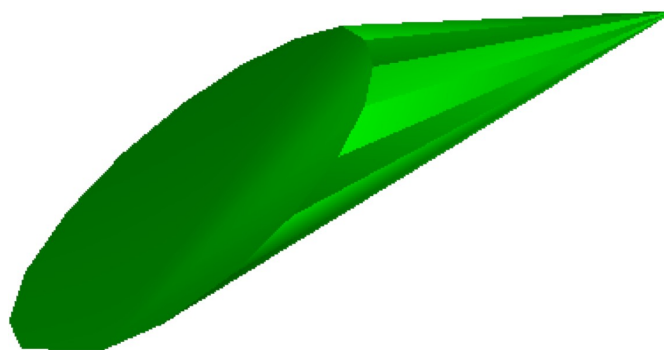
Habár semelyik tetraéder sem mono-statikus (Dawson, 1985), azért léteznek mono-statikus konvex poliéderek.

Először 1969-ben mutatott *Conway és Guy* egy mono-statikus konvex poliédert. Ez egy *19 lapú* levágott végű henger, melynek keresztmetszete kínai legyezőre emlékeztet.

Sokáig az volt az elfogadott vélekedés, hogy nincsen olyan mono-statikus konvex poliéder, amelynek 19-nél kevesebb lapja lenne, de *Bezdek András* 2011-ben előállt egy mindössze *18 lap* által határolt mono-statikus gúlával.

Sokan keresnek kevesebb lapú mono-statikus konvex poliédert számítógép segítségével is, de kiderült, hogy az ismert módszerek nem vezetnek eredményre (Minich, 2012).

Mono-mono statikus konvex test: a Gömböc I

Homogén mono-mono statikus testet nem nehéz készíteni, amit a baloldalon látható *Barba-papa* is mutat. Konvex mono-mono-statikus test készítése már jóval bonyolultabb. Az első mono-mono-statikus konvex testet *Arnold* biztatására *Várkonyi* Péter és *Domokos* Gábor fedezte fel 2006-ban. Ez a *Gömböc*!

Az egyelőre nem ismert, hogy létezik-e mono-mono-statikus konvex poliéder.

Várkonyi és Domokos azt sejtik, hogy van ilyen, és sok lapja van, mert azt vállalták, hogy *10000/k dollárt* fizetnek a mono-mono-statikus konvex poliéder első felfedezőjének, ahol k a reménybeli mono-mono-statikus konvex poliéder lapjainak száma.

A Gömböc

Mono-mono-statikusság a természetben

Ha felborul is, ez a teknős könnyen talpra áll

Lapos teknővel könnyebb ásni, de sokkal nehezebb talpra állni...

KÖSZÖNÖM A FIGYELMET!

Nem definiált fogalmak listája I

- **kompakt halmaz:** korlátos zárt halmaz;
- **konvex halmaz:** bármely két pontjának szakaszát is tartalmazza a halmaz;
- **konvex görbe:** egy konvex ponthalmaz határoló görbéjének összefüggő része;
- **konvex burok:** a ponthalmazt tartalmazó összes konvex halmaz metszete;
- **gömbsapka:** bármely síkkal kettévágott gömb mindkét darabja;
- **tömegközéppont:** az a pont, melyből a test pontjaiba mutató vektoroknak a végpontjukban lévő tömeggel súlyozott összege nulla;
- **folytonosság:** egy leképezésnek az a tulajdonsága, hogy bármely P ponthoz tartó bármely pontsorozat pontjainak képei a P képéhez tartanak;
- **símaság:** egy tartomány határa szakaszonként síma, ha véges kivételtől eltekintve minden pontjában egyetlen érintője van és az folytonosan függ a határponttól;
- **normális** (merőleges): olyan egységnyi vektor, amely merőleges a birtokosára;
- **homogén:** egyforma, azonos; a súlyeloszlás homogén, vagyis egyenletes egy tárgyban, ha a tárgy bármely darabjának súlya arányos e darab térfogatával;
- **periodikus:** egy valós f függvény periodikus, ha van olyan pozitív p szám, melyre $f(x + p) = f(x)$ minden x esetében;
- **Darboux-tulajdonság:** egy valós f függvény Darboux-tulajdonságú, ha minden $x < y$ és $f_0 \in [f(x), f(y)]$ esetén van olyan $z \in [x, y]$, melyre $f(z) = f_0$;

Nem bizonyított segédtételek I

Tétel. *Ha a konvex $\mathcal{B}$ test egy O pontja konstans s távolságra van a test minden érintőjétől, akkor $\mathcal{B}$ az O pont körüli s sugarú gömb.*

Bizonyítás. Legyenek a $\mathcal{B}$ test $\partial\mathcal{B}$ határának $\hat{M}$ és $\check{M}$ olyan pontjai, melyekre $d(G, \hat{M}) = \max_{P \in \partial\mathcal{B}} d(G, P)$ és $d(G, \check{M}) = \min_{P \in \partial\mathcal{B}} d(G, P)$ (ilyenek léteznek, mert konvex test határa kompakt). Mivel az $\hat{M}$ és $\check{M}$ pontok szélsőérték helyek, a $\mathcal{B}$ testnek az $\hat{M}$ és $\check{M}$ pontokon átmenő érintői rendre merőlegesek a $G\hat{M}$ és $G\check{M}$ egyenesekre, amiért $s = d(O, \check{M}) \leq d(O, \hat{M}) = s$. Eszerint $d(G, P) = s$ minden $P \in \partial\mathcal{B}$ pontra. ■

Tétel. *Egy homogén tárgy tömegközéppontján átmenő minden sík felezi a tárgy térfogatát.*

Bizonyítás. Mivel súlyozott közepek súlyaik szerinti súlyozott közepe éppen a teljes rendszer súlyozott közepe, a testnek a sík különböző oldalára eső részei tömegközéppontjába a test tömegközéppontjából mutató vektorok összege nulla, vagyis ezen vektorok egymás ellentettjei, ami azt jelenti, hogy súlyaik egyenlők. ■

Referenciák szerző szerinti sorban I

- **A. Bezdek**
On stability of polyhedra, *Oberwolfach Report*, **44** (2011), 2490–2491.
- **J. H. Conway and R. K. Guy**
Problem 66-12, Stability of Polyhedra, *SIAM Review*, **11:1** (1969), 78–82.
- **G. Domokos, J. Papadopoulos and A. Ruina**
Static equilibria of planar, rigid bodies: is there anything new?, *J. Elasticity*, **36** (1994), 59–66.
- **G. Domokos and P. L. Várkonyi**
Geometry and self-righting of turtles, *Proc. R. Soc. B*, **275** (2008), 11–17.
- **R. J. MacG. Dawson**
Monostatic simplexes, *Amer. Math. Monthly*, **92** (1985), 541–546.

Referenciák szerző szerinti sorban II

- R. J. MacG. Dawson, W. Finbow and P. Mak
Monostatic simplexes II., *Geom. Dedicata*, **70** (1998), 209–219.
- R. J. MacG. Dawson and W. Finbow
Monostatic simplexes III., *Geom. Dedicata*, **84** (2001), 101–113.
- W. Finbow
On stability of polytopes, Master Thesis, Dalhausie University, Halifax, 1998.
- gomboc.eu
Matematikai háttér (Mathematical background), gomboc.eu,
<http://www.gomboc.eu/hu/site.php?inc=0&menuId=8>.
- A. Heppes
A double tipping tetrahedron, *SIAM Review*, **9:3** (1967), 599–600.

Referenciák szerző szerinti sorban III

C. Minich

Search for small monostatic polyhedra, *WSCG 2012* (2012), D97.

P. L. Várkonyi and G. Domokos

Static Equilibria of Rigid Bodies: Dice, Pebbles, and the Poincaré-Hopf Theorem, *J. Nonlinear Sci.*, **16** (2006), 255–281.

B. Wade

Phenomenal Three-Dimensional Objects, Master Thesis, Auburn University, Auburn, 2011.

További irodalom szerző szerinti sorban I

J. Bryant and C. Sangwin

How round is your circle?,

<http://web.mat.bham.ac.uk/C.J.Sangwin/howroundcom/front.html>.

M. Freiberger

The story of the Gömböc, *Plus*, **52** (2009).

J. Rehmeyer

Can't Knock It Down, *ScienceNews*, Web edition id=8383.

P. Ball

How tortoises turn right-side up, *Nature* (2007),

doi: 10.1038/news.2007.170.

R. J. MacG. Dawson

Monostatic polytopes, <http://cs.smu.ca/~dawson/images1.html>.